

Sürdürülebilirlik Kavramı, Farklı Tonları ve İslami Sürdürülebilirlik**Sustainability Concept, Its Different Tones, and Islamic Sustainability***Ali Polat******Mehmet Yeşilyaprak*******Özet**

Sürdürülebilirlik genellikle 1987'deki Brundtland Raporu ile şekillenen ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından vurgulanan çevresel, sosyal ve yönetim (ESG) odaklı bir anlayış çerçevesinde ele alınmaktadır. Ancak bu ortodoks yaklaşımın ötesinde, sürdürülebilirliği farklı perspektiflerden değerlendiren alternatif paradigmlar da mevcuttur. Bu makale; derin ekoloji, sosyal ekoloji ve eko-feminizm, post-kalkınma teorileri, yeşil kapitalizm, küçülme (degrowth) ve İslami sürdürülebilirlik gibi yaklaşımları incelemektedir. Her bir paradigma, sürdürülebilirliği tanımlama ve uygulama biçimlerinde, ortodoks yaklaşımdan az ya da çok ayrılarak, doğa ve toplumla ilişkimizi yeniden düşünmeyi önerir. Derin ekoloji, doğanın özerk değerini vurgularken; sosyal ekoloji ve eko-feminizm, çevre sorunlarını toplumsal hiyerarşilerin bir yansıması olarak ele alır. Post-kalkınma teorileri, kalkınma söyleminin Batı-merkezli doğasını sorgular ve küçülme paradigması ise ekonomik büyümenin sürdürülebilirlikle çeliştiğini savunur. Yeşil kapitalizm, piyasa mekanizmalarını kullanarak sürdürülebilirliği sağlama iddiasında bulunurken eleştiriler, sistemin sürdürülebilirlik hedeflerini zayıflattığını öne sürer. İslami sürdürülebilirlik ise dini ve kültürel değerleri merkeze alarak alternatif bir çerçeveyi sunar. Bu makale, bu yaklaşımları karşılaştırarak sürdürülebilirlik tartışmalarına zengin bir perspektif kazandırmayı amaçlamaktadır. Konunun sadece UNDP perspektifi ile ele alınması tıpkı dünya ekonomisinin ortodoks yaklaşımla bugün girdiği çıkmazın benzerini oluşturma riskini düşünerek alternatiflere açık bir sürdürülebilirlik çerçevesi planlanmalıdır.

Bu makale, nitel/betimsel bir araştırma metodolojisi kullanmış ve birincil yöntem olarak sürdürülebilirlik ile ilgili kavramsal analiz modeli kullanılmıştır. Literatür, sürdürülebilirlik üzerine bu tartışmaları yeteri kadar içermediği için çalışmamız, özellikle UNDP perspektifinden ele alınan sürdürülebilirlik dışında da farklı sürdürülebilirlik paradigmları olduğu ve aslında "herkese uyacak bir kalıp" şeklinde ele alınan sürdürülebilirliğin daha fazla tartışılması gerekliliğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Sürdürülebilirlik, Derin Ekoloji, Sosyal Ekoloji, Post-Kalkınma, Yeşil Kapitalizm, Küçülme, İslami Sürdürülebilirlik, Brundtland Raporu, ESG*

Abstract

Sustainability is often framed within the environmental, social, and governance (ESG) framework shaped by the 1987 Brundtland Report and emphasized by United Nations Development Program

* Geliş Tarihi: 05.12.2024 / Kabul Tarihi: 19.01.2025

** Prof. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, ORCID: 0000-0001-6041-5003

*** Doç. Dr. Beykoz Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, ORCID: 0000-0001-8334-5191

(UNDP). However, beyond this orthodox approach, alternative paradigms provide distinct or somewhat similar perspectives on sustainability. This article explores approaches like deep ecology, social ecology and eco-feminism, post-development theories, green capitalism, degrowth, and Islamic sustainability. Each paradigm fundamentally diverges from the mainstream definition and application of sustainability, inviting a reevaluation of our relationship with nature and society. Deep ecology emphasizes the intrinsic value of nature, while social ecology and eco-feminism view environmental issues as reflections of social hierarchies. Post-development theories critique the Western-centric nature of development discourse, and the degrowth paradigm argues that economic growth conflicts with sustainability. Green capitalism proposes sustainability through market mechanisms, though critics suggest this weakens sustainability goals. Islamic sustainability offers an alternative by centering religious and cultural values. This article aims to enrich sustainability discourse by comparing these approaches and providing a broader perspective. The subject should not be approached solely from the UNDP perspective; instead, a sustainability framework open to alternatives must be planned, considering the risk of creating a deadlock similar to the one the global economy faces today due to the orthodox approach.

This article employs a qualitative/descriptive research methodology and adopts a conceptual analysis model on sustainability as its primary method. Given that the literature does not sufficiently address these debates on sustainability, our study focuses on the existence of alternative sustainability paradigms beyond the sustainability approach primarily framed from the UNDP perspective. It emphasizes the need for further discussion on sustainability, which is often presented as a "one-size-fits-all" concept.

Keywords: *Sustainability, Deep Ecology, Social Ecology, Post-Development, Green Capitalism, Degrowth, Islamic Sustainability, Brundtland Report, ESG, Alternative Paradigms*

Extended Abstract

Sustainability has emerged as a pivotal concept in global policy, first formally introduced in the Brundtland Report (1987) and later championed by organizations like the United Nations Development Programme (UNDP). This concept, widely discussed within an Environmental, Social, and Governance (ESG)-focused framework, strives to balance economic growth with the preservation of natural resources for future generations. While ESG-oriented approaches provide valuable guidelines, they are not without criticism. Some argue that these frameworks are overly dependent on orthodox paradigms and fail to address deeper systemic issues. This article provides and discusses alternative paradigms of sustainability, exploring their moral and practical implications while emphasizing the need for an integrated and holistic perspective.

The orthodox understanding of sustainability, heavily influenced by neoliberal capitalism, views natural resources and ecosystems primarily through the lens of economic utility. This perspective often leads to a commodification of nature, where environmental services are quantified, traded, and valued as economic assets. Such a reductionist approach has faced criticism for neglecting the intrinsic value of non-human entities and for perpetuating the very crises it seeks to resolve. In contrast, alternative paradigms like Green Capitalism, Deep Ecology, Eco-feminism, Degrowth, Post-Development Theory, and Islamic Sustainability advocate for a more profound reevaluation of humanity's relationship with the environment and society.

One of the central questions posed in this discussion is: What constitutes a morally sound framework for sustainability? The answer lies not just in theoretical formulations but in the practical implementation of values that transcend the limitations of current systems. For instance, Islamic Sustainability offers a perspective rooted in ethical considerations, proposing a "moral filter" for economic and environmental decisions. Chapra (2016) argues that by aligning human demands with Islamic values, unsustainable production can be curtailed at its source, providing a viable alternative to the unregulated mechanisms of free-market economies.

The article emphasizes the need to critically analyze the current global system. Spash (2022) highlights the flaws of a consumption-driven economic model that prioritizes material and energy consumption as ends in themselves. Similarly, Shanahan (2018) points out that sustainable economic growth is unlikely without a transition to a circular economy—an endeavor that requires political reform, institutional support, and education for future generations. However, such reforms face significant challenges. Neoliberal doctrines dominate higher education, shaping the discourse in ways that prioritize economic growth over ecological preservation. For example, Csillag et al. (2022) found that nearly half of the world's top 100 business schools fail to address sustainability in their curricula, often limiting their engagement to aspects that align with neoliberal perspectives.

A broader critique arises from the observation that the existing system's reliance on market-based mechanisms is insufficient to achieve genuine sustainability. Price adjustments and market-driven solutions often fail to account for the deeper ethical and moral considerations necessary for a balanced relationship between humanity and nature. As Spash and Aslaksen (2015) argue, true paradigm shifts require a rethinking of fundamental values and priorities. This is where alternative paradigms play a critical role, offering insights that challenge the status quo and propose innovative pathways toward a more equitable and sustainable future.

Among the alternative approaches, Islamic Sustainability stands out for its emphasis on integrating spiritual and moral dimensions into environmental stewardship. The concept of "Eco-Islam," as explored by Abdelzaher et al. (2019), highlights the potential of religious values to influence individual and collective behavior. This paradigm shift, from belief to action, aligns with broader efforts to embed sustainability into cultural and educational frameworks. For example, Islamic teachings advocate for moderation, balance, and the responsible use of resources—principles that resonate with the core objectives of sustainability. Islamic Sustainability stands out as a holistic framework deeply rooted in moral and spiritual principles. Unlike purely economic or ecological approaches, it emphasizes the interconnectedness of God, humans, and the environment. The Qur'an and Hadith offer a unique perspective on stewardship (khalifah) and justice (adl), urging humans to maintain balance in nature and fulfill their responsibilities towards both present and future generations. This integrative vision not only addresses ecological concerns but also aligns with universal ethical values, making it both humane and realistic in addressing the sustainability crisis. The paradox lies in the fact that many of the entities advocating sustainability are also contributors to ecological degradation. Among the alternatives, Islamic Sustainability offers an ethical dimension that transcends the limitations of the current paradigms, suggesting a need for further research into such comprehensive and morally grounded frameworks.

Other paradigms, such as Deep Ecology and Eco-feminism, further enrich the discourse by challenging anthropocentric and patriarchal structures that underpin much of the current system. Deep Ecology calls for a fundamental reevaluation of humanity's place within the biosphere, advocating for an egalitarian approach that respects all forms of life. Eco-feminism, on the other hand, critiques the interconnected exploitation of women and nature, proposing a more inclusive and equitable framework for addressing environmental challenges. Both perspectives underscore the need for systemic change that goes beyond superficial adjustments to existing economic and political structures.

Degrowth and Post-Development Theory also offer valuable insights. Degrowth advocates for a deliberate reduction in economic activity to alleviate ecological pressures and promote well-being. Post-Development Theory questions the assumption that Western-style development is universally applicable, calling for alternative models that respect local cultures and ecological contexts. These paradigms highlight the importance of diversity and adaptability in addressing the multifaceted challenges of sustainability.

The article concludes by emphasizing the urgency of developing a global sustainability literacy framework. Education plays a pivotal role in fostering the values and skills necessary for systemic change. Business schools, in particular, must integrate sustainability into their curricula, not as a peripheral topic but as a core component of their educational mission. This requires a shift away from neoliberal paradigms toward a more holistic approach that prioritizes long-term ecological and social well-being over short-term economic gains.

In summary, sustainability is not a one-size-fits-all concept but a multidimensional challenge that demands diverse and inclusive solutions. The orthodox ESG framework, while valuable, falls short in addressing the systemic roots of ecological and social crises. Alternative paradigms, from Islamic Sustainability to Eco-feminism and Degrowth, offer critical insights that challenge conventional thinking and propose innovative pathways forward. At its core, sustainability is a moral endeavor that requires a balanced and integrated approach, aligning economic, social, and environmental objectives with ethical principles. The future of sustainability lies in our collective ability to transcend the limitations of current systems and embrace a vision that values equity, justice, and the intrinsic worth of all forms of life. By fostering sustainability literacy and embedding these values into education, policy, and practice, we can build a resilient and harmonious world for future generations.

Giriş

Sürdürülebilirlik, Brundtland (1987) Raporu ile şekillenen ve daha sonra Birleşmiş Milletler (BM) Kalkınma Programı (UNDP) gibi kuruluşların katkılarıyla küresel bir politika haline gelen bir kavram olarak, çevresel, sosyal ve yönetim (ESG) odaklı bir çerçevede ele alınmaktadır. Bu çerçeve; sürdürülebilir kalkınmayı, doğal kaynakları gelecek nesiller için koruma amacıyla ekonomik büyüme ile dengelemeye çalışır. ESG odaklı yaklaşım, kaynakların sürdürülebilir kullanımını teşvik etse de sınırları ve yetersizlikleri olduğuna ilişkin düşünceler ve tartışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışma, UNDP tarafından teşvik edilen ortodoks sürdürülebilirlik anlayışının etrafında yer alan alternatif paradigmaları ele alarak sürdürülebilirliğin “farklı tonlarını” anlamaya

yönelik bir çaba olarak yapılandırılmıştır. Bu farklı sürdürülebilirlik paradigmaları birbirlerinden etkilenerek şekillenmiş ve belli bir perspektifin devamı niteliğinde olabileceği gibi yine belirli bir perspektife itiraz niteliğinde de gelişmiş olabilir.

Sürdürülebilirlik, BM'in 2030 Sürdürülebilirlik Hedefleri'nden çok önce tartışılmaya başlanmış bir konudur. Hatta 1976 öncesine ait bu kavramı içeren bir kitap başlığı bulmak bile çok zordur. Kelimenin modern İngilizce'ye girmesi bile 1965'leri bulmaktadır. Bununla birlikte ekoloji bilimi ile ilişkisinden bahsedildiğinde batılı kaynaklarda yapılan iz taramalarında ekoloji fikrinin entelektüel gelişiminin 1700'lere kadar gittiği görülebilmektedir. Bununla birlikte literatürde; tanım, içerik ve perspektif anlamında çok farklı yaklaşımlar bulunabilmektedir (Caradonna, 2014). Sürdürülebilirlik bir yandan dünyadaki finansal düzene entegre edilmeye çalışılırken öte yandan mevcut neoklasik kapitalist iktisadi sistem eğitimin, ticaretin, ülke ilişkilerinin yeniden şekillenmesinde temel paradigma olarak -iç dengesizlikleri sebebiyle- yerel veya genel krizler oluşturmaya devam etmektedir. Ancak başta İslam Ekonomisi perspektifi olmak üzere birçok farklı perspektif, sürdürülebilirlik meselesini ele almaktadır. Bu bağlamda yeşil kapitalizm, derin ekoloji, sosyal ekoloji, eko-feminizm, post-kalkınma teorisi, küçülme (degrowth) ve İslami sürdürülebilirlik gibi farklı yaklaşımlar, sürdürülebilirlik kavramını geniş bir yelpazede ele alarak çevre ve toplumla olan ilişkimizin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Her bir sürdürülebilirlik perspektifinin aslında belli bir dünya-eşya-insan tasavvurunun bir ürünü olduğunu düşündüğümüzde bu yaklaşımın arka planında ahlaki bir perspektifin olduğu da aşıkardır. Dolayısı ile asıl sorun, sürdürülebilirlik için insani olan ahlaki çerçeve nedir? sorusunun cevabını bulmak olacaktır. Bu cevap aynı zamanda geçmiş ile gelecek arasında ve insan ile çevre arasında dengeli bir yaklaşımın oluşacağı bir sürdürülebilirlik perspektifi sağlayacaktır.

Bu sürdürülebilirlik perspektifi ve arayışı kapsamında, İslam'daki sürdürülebilirlik fikri ile de birçok boyutu ile örtüşen "döngüsel ekonomi" uygulamaları üretim, tüketim ve hizmet sektörleri üzerinden bir dönüşümün habercisi olmakta ve literatürde gelişen bir alan olarak ortaya çıkmaktadır. Bulut ve Korkut'un belirttiği gibi, (2022) üretim ve tüketim zincirlerinde sürdürülebilir bir kalkınma mekanizması kurmayı hedefleyen döngüsel ekonomi, insan ve etik merkezli "insani finans" paradigması ile düşünüldüğünde kaynak israfını azaltan, bugün ve gelecekteki "kul hakkını" gözetan adil bir sistem potansiyelini içermektedir. Çalışmamızın son bölümünde "İslami Sürdürülebilirlik" başlığında bu hususlar da tartışılacaktır.

Bu değerlendirmeleri yaparken mevcut durumun da analiz edilmesi gerekmektedir. Spash (2022), insan yaşamının nihai amacı olarak sürekli artan maddi tüketim ve enerji tüketimi üzerine kurulu bir ekonomik sistemin ortaya çıktığını belirtmektedir. Shanahan (2018), sürdürülebilir ekonomik büyümenin, piyasa ve fiyatların döngüsel ekonomiye geçişi desteklemediği sürece gerçekleşmesinin olası olmadığını düşünmektedir. Bu geçiş, büyük ölçüde politik ve kurumsal kısıtlamalar ve gelecek nesillerin eğitimi ile ilgilidir. Mevcut yükseköğretim standartları neoliberal öğretileri

uygulamakta ve neoliberalizmin yükselişi, ekosistemleri mal ve hizmet olarak kabul eden birçok ekologun dilini değiştirmesine sebep olmaktadır. Bu değişen dil veya retorik; doğayı sermaye, kirliliği ise negatif dışsallık olarak kabul etmektedir¹. Ancak fiyatların düzeltilmesi çözüm olarak görüldüğünde (Spash ve Aslaksen, 2015), bu analiz gerçek bir paradigma değişimini içermemektedir. Bu paradigmalardan hangisi seçilirse seçilsin değişim içeren yeni yaklaşım, toplumun tamamında bir değişim gerektirir ve bu değişim bireylerin eğitimiyle başlar. Bu nedenle küresel bir girişim olarak sürdürülebilirlik okuryazarlığı çerçevesi oluşturulmalıdır. Özellikle işletme okulları, sürdürülebilirliğin eğitim müfredatlarına entegre edildiği bir yaklaşımı benimsemelidir. Bu kapsamda Csillag vd. (2022), en iyi 100 işletme okulunu incelemiş ve bu okulların neredeyse yarısının sürdürülebilirliği eğitimle ilgili çevrimiçi iletişimlerinde ele almadığını bulmuştur. Bulgular ayrıca işletme okullarının sürdürülebilirlik unsurlarını yalnızca mevcut neoliberal perspektiflerine uygun oldukları sürece benimsediğini göstermektedir.

Sürdürülebilir kalkınma uygulamaları, teorik olarak iki temel üzerine inşa edilmiştir: Gelecek nesiller için kuşaklar arası eşitlik ve insanlar dışındaki varlıkların, bir araç olmanın ötesinde, bağımsız değere sahip olması (Bernat, 2012). Burada tartışılması gereken temel soru şudur: Mevcut neoklasik yaklaşım; küresel, çevresel ve diğer sorunlara neden olan sürdürülemez ekonomik büyümeyi çözebilir mi yoksa neoklasik iktisadi teoriye gömülü ahlaki bir çerçeveye sahip farklı bir yaklaşım gerekli midir ve bu farklı yaklaşım İslam Ekonomisi yaklaşımı olabilir mi?²

Bir serbest piyasa sanayi ekonomisi, kaynakları tahsis etmek için piyasa tanımlı fiyatları kullanır ve bu mekanizmanın saflaştırıcı (kaynakları en verimli şekilde dağıtarak, kötü ve verimsiz işletmeleri ve ekonomik faaliyetleri temizlemesi ve en verimli olanların devam etmesi) bir etkisi olduğu varsayılır. Ancak yalnızca fiyat sisteminin yararlılığı, sosyoekonomik hedeflere ulaşmayı engelleyebilir. Kaynakların dağıtımı, devlet etkisi altında hantallaşan ve etkisizleşen bir bürokrasinin elindedir (Hassan, 2021). Chapra (2016), bu tür piyasa sorunlarını bir ölçüde çözmek için bir "ahlaki filtre" uygulanmasını önermektedir. İnsanların talepleri İslami değerlerle filtrelenirse, birçok talep piyasaya arz edilmeden önce elenebilir. Bu tür etik müdahale, üreticilerin sürdürülemez üretim yapmalarını caydıracaktır. Serbest piyasa uygulamaları için piyasa denetimi yanında böyle bir ahlaki filtre bulunmadığı takdirde sürdürülebilirlik ile ilgili beklentilerin gerçekleşme dinamikleri, bir yönü ile sürdürülebilirlik sorununu doğuran yaklaşımlara bırakılmaktadır. Ahlaki filtrenin varlığı ise kapitalist kâr motifi ile tezat teşkil edecek ve bu şekilde bir paradoks ortaya çıkacaktır.

1 Eğitim politikaları, eğitim materyalleri ve içeriğinin sürdürülebilirliği diğer disiplinlerde de tezat içermeyecek şekilde içselleştirilmesi gerekliliği de bu vesileyle ortaya çıkmaktadır.

2 Mevcut iktisadi sisteme entegre edilmeye çalışılan bir İslam Ekonomisi perspektifi bir yönü ile neoklasik iktisat ve onun getirdiği homo economicus perspektifi ile bir entegrasyon yaşamakta ve neticede ortaya çıkan model en azından İslam ekonomisinin öngördüğü bir model olmamaktadır. Dolayısı ile ahlaki çerçevenin mevcut ilişkileri ve paradigmayı yeniden değiştirme imkân ve gücü birçok karşılıklı bağımlılığın bir sonucu olmakta ve bu da saf bir perspektiften daha çok hibrit yaklaşımların daha gerçekçi yaklaşımlar olmasına sebep olmaktadır.

Son yıllarda İslami etik ile çevresel sorumluluk arasındaki bağlantıyı haritalamaya çalışan literatür genişlemektedir. Dini değerlerin bireylerin tutum ve davranışları üzerindeki rolü göz önüne alındığında “Eko-İslam” terimi, İslami ekolojik etiği belirtmek için kullanılmaktadır. Abdelzاهر vd. (2019), İslami etiğin “inançtan davranışa bir paradigma değişimi” ihtiyacına nasıl yanıt verdiğini tartışmaktadır. İslam’ın ahlak, ölçülülük ve kaynak israfını önleme vurgusu; döngüsel ekonomi, çevresel koruma ve sürdürülebilirliğin temel ilkelerinden biri olarak görülmektedir.

Bu çalışmada ortodoks sürdürülebilirlik paradigması kısmen tartışılırken farklı ekollerden de bahsedilecek ve son olarak İslami sürdürülebilirlik yaklaşımının insani ve ahlaki değerleri ön plana çıkararak sürdürülebilirliğe ilişkin özgün ve dengeli bir çerçeve sunabilme imkanları ele alınacaktır. Birtakım paradigmlar burada yer almış olsa da aslında sürdürülebilir kalkınma kavramına yönelik Lioudakis (2010) ve Jackson (2013) tarafından da belirtilen Marksist ve Yeni-Malthusçu eleştiriler de bulunmaktadır. Örneğin Brander (2007) sürdürülebilir kalkınma için temel gerekliliğin daha düşük doğum oranları olduğunu iddia etmektedir. Çevreci Malthusçu akım, hayat standartlarını düşürmek yerine nüfus kontrolü, aile planlaması, göç ve ekonomi politikaları yanında kürtajın teşviki ile oluşturulacak politikaların özellikle yoksulluğun yüksek olduğu gelişmekte olan ülkeler için daha “insani” bir çözüm olduğunu belirtmektedir (Hardaway, 1997). Teknolojinin sağladığı üretim imkanları, nüfusun artış hızından daha fazla artırmıyor ise Malthus’un öngördüğü sonuçların ortaya çıkacağı endişesi (Montano ve García-López, 2020) devam etmektedir. Dolayısı ile genel olarak sürdürülebilirlik ile ilgili yaklaşımların çerçevesi i) Kapitalist yaklaşım ve etrafındakiler, ii) Marksist yaklaşım ve etrafındakiler ve son olarak da iii) İslami yaklaşım olarak özetlenebilir.

Sürdürülebilirlik üzerine yapılan tartışmalar genellikle bu kavramın tanımı ve kapsamı üzerindeki fikir birliğinin eksikliği nedeniyle belirsizliklerle doludur. Hükümetler, şirketler, sivil toplum kuruluşları ve üniversiteler gibi farklı paydaşlar, sürdürülebilirlik kavramına dair çeşitli ve bazen çelişkili bakış açılarına sahiptir. Bu farklılıklar, sürdürülebilirliğe yönelik birleşik bir yaklaşım geliştirilmesini zorlaştırır ve sürdürülebilirlik ideolojilerinin zayıf sürdürülebilirlik (doğal kaynaklara ekonomik değer biçen) ile güçlü sürdürülebilirlik (doğayı paha biçilemez kabul eden ve sonsuz ekonomik büyümeyi sorgulayan) arasında bir spektrum oluşturmasına neden olur (Edwards vd., 2020).

Bu çalışma altı bölümden oluşmakta olup, Giriş kısmını Kapitalizm ve Sürdürülebilirlik Krizinin tartışıldığı bölüm izlemektedir. Yeşil Kapitalizm bölümünün ardından Küçülme ve Post Kalkınma Teorisi’nden kısaca bahsedildikten sonra İslami Sürdürülebilirlik konusu tartışılmakta ve makale sonuç kısmı ile tamamlanmaktadır.

Bu çalışmada sürdürülebilirlik kavramının tek bir perspektiften mi yoksa farklı perspektiflerden mi ele alındığını tespit etmek amacıyla betimleyici ve nitel bir araştırma yöntemi benimsenmiştir. Kitaplar, makaleler ve raporlar gibi literatürde yer alan yazılı kaynaklar doküman analizi yoluyla incelenmiş; içerik analizi kullanılarak metinler belirli temalar ve kategoriler çerçevesinde sınıflandırılmış ve yorumlanmıştır. Bu kapsamda farklı perspektifler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar karşılaştırmalı analizle değerlendirilmiş ve literatüre dair teorik bir çerçeve oluşturulmuştur.

Kapitalizm ve Sürdürülebilirlik Krizi

Dünyada hâkim ekonomik sistem olan kapitalizm, sürekli sanayileşme ve sermaye birikimini teşvik eder. Ancak, sürdürülebilirlik bağlamında kapitalizmin temel varsayımları giderek daha fazla sorgulanmaktadır. Blühdorn (2017) gibi akademisyenler, post-kapitalizm ve büyüme karşıtı (degrowth) gibi yeni anlatıların, sürdürülemezliği devam ettiren aynı politik yapıları korumak için bir paravan olarak hizmet ettiğini savunmaktadır.

Sanayileşmeyi refaha ulaşmanın tek yolu olarak gören Rostow Kalkınma Modeli (1960), sürdürülebilirlik açısından bariz imkânsızlıklarla karşı karşıyadır ve bu durum, kalkınma için mevcut seçenekler ve fırsat maliyetlerinin yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir (Balakrishnan vd., 2003). Clammer (2016), mevcut krizimizin köklerini kültürel ve medeniyet düzeyinde ayrıntılı olarak inceler ve bu yaklaşımı, bu makalenin yaklaşımıyla benzer bir çizgidedir. O da sürdürülebilirliğin kültür, medeniyet, inanç ile ilişkisi üzerinden değerlendirir. Ekonominin kültürle olan bağlantısı, sürdürülebilirliğin geleceğiyle yakından ilişkilidir ve şu anda tüketim ve şiddet boyutlarıyla kültür bir kriz içindedir.

Sürdürülebilirlik ve değerler tartışılmadan önce kapitalizmin ahlaki başarısızlığı, bir dizi kurumsal skandal ve çöküşle kendini kanıtlamıştır. Bu tür başarısızlıklar, sosyologlar ve ekonomistler tarafından ampirik olarak gözlemlenmiş ve krizden önce bile “saygın vatandaşlar” arasında “ahlaki erozyon” tespit edilmiştir (Iqbal ve Mirakhor, 2017). Stiglitz (2010), krizlerin alt sınıfların sömürsündeki ahlaki yozlaşmayı açığa çıkardığını tartışmış ve başkalarına finansal ve ekonomik zarar verenlerin bunu bilinçli bir şekilde yaparken herhangi bir ahlaki endişe taşıyıp taşımadıklarını sorgulamıştır.

Koslowski (2011), neoklasik ekonomideki genel denge teorisinin ahlaktan bağımsızlığını ve yalnızca ortaya çıkan tercihlere dayalı olmasının hem sermaye piyasaları hem de hisse senedi piyasaları için bir hata olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla meseleleri ekonomi gözlüğüyle görmek yerine “ahlaki ekonomi” anlayışı ile ele almak gerekmektedir. Sonuç olarak, piyasaların mükemmel olduğu varsayımı hem tehlikeli hem de etik dışı bir yaklaşımdır. Sürü psikolojisi (*herding*), ters seçim (*adverse selection*), dışsallıklar (*externalities*) ve ahlaki tehlike (*moral hazard*) bu sorunlar arasındadır. Örneğin, sürü psikolojisi ile diğer insanların aldığı kararların sorgulama yapılmaksızın takip edilmesi ne rasyonel ne de etik olarak kabul edilebilir.

Öte yandan birçok önemli ekosistem hizmetinin, herhangi bir fiyata bilinen bir alternatifi bulunmamaktadır. Örneğin, sekiz kişiye nefes alabilir hava sağlamak için 200 milyon dolara mal olan Biosphere II³ projesi başarısız olmuştur. Oysa gezegenimiz Biosphere I, milyarlarca insan için her gün ücretsiz olarak bu görevi yerine getirmektedir (Lovins ve Lovins, 2001). Bu bölümde ifade etmek istediğimiz husus; kapitalizmin içsel yapısı, üretim ve tüketim kalıpları ile birlikte şirket veya bireyler için uygun gördüğü kâr ve fayda maksimizasyonu perspektifi sürdürülebilirlik sorunlarını oluşturan tehdidin ta kendisidir. Bunun farkında olan kapitalizm, soruna en hızlı müdahaleyi kapitalizmin yeşillendirilmesi yolu ile yani yeşil kapitalizm perspektifi ile çözmeye çalışmaktadır.

Yeşil Kapitalizm

Yeşil kapitalizm, ESG çerçevesine yani Ortodoks yaklaşıma en yakın paradigmlar arasında yer almakta olup piyasa mekanizmalarını kullanarak çevre sürdürülebilirliğini sağlamayı amaçlar. Bu yaklaşıma göre çevre dostu ürünlerin ve sürdürülebilir yatırımların teşvik edilmesi, tüketici talebini karşılayarak kâr elde etmeye yönelik bir fırsat sunar. Şirketler sürdürülebilir ürün ve hizmetler sunarak hem çevreye olan etkiyi azaltabilir hem de tüketici güvenini artırabilir.

1970'lerin büyümeyi kısıtlayan çevreci yaklaşımlarını reddederken, 1980-1990'larda büyüme yanlısı olan Paul Hawken, Lester Brown ve Francis Cairncross gibi teorisyenler, yeşil kapitalizmi savunmuşlar ve yeşil teknoloji, yeşil vergi, eko-bilinçli alışveriş gibi süreçlerin kâr amacını, çevreci hedeflerle birleştirebileceğini ve bazı temel konuları tersine çevirebileceğini ileri sürmüşlerdir. Örneğin; çevrenin onarılması ve para kazanma, tek ve aynı süreç olabilir (Smith, 2011).

Ancak yeşil kapitalizmin sürdürülebilirliğe yönelik çabaları, eleştirmenler tarafından yüzeysel ve kâr odaklı bulunur. Sandel (2013), piyasa mekanizmalarının sürdürülebilirliğin özüne aykırı olduğunu ifade eder. Çünkü doğanın korunmasının piyasa koşullarına bağlı olmasının sürdürülebilirliğin derin değerleri ile çeliştiğini belirtir. Örneğin, sürdürülebilirliğin daha geniş bir değerler bütünü olarak değil de sadece ekonomik bir araç olarak görülmesi, doğayı metalaştırmakta ve onu asıl amacından uzaklaştırmaktadır. Bu durum, çevreyi koruma amacı güden yeşil kapitalizm ile kapitalizmin kendisinin doğayı tüketime açan yönleri arasındaki paradoksu ortaya koymaktadır.

3 Biosfer 2, 1991-1994 yılları arasında Arizona, ABD'de gerçekleştirilen bir deneydi. Bu deneyin amacı, kapalı bir ekosistem içinde insanların ve diğer canlıların kendi kendine yeten bir yaşam sürdürebilme potansiyelini test etmektir. Biosfer 2, Dünya'yı (Biosfer 1) simüle etmeye çalışan devasa, camla kaplı bir yapıdır ve içerisinde farklı biyomlar barındırmaktadır. Biosfer 2, tam anlamıyla başarılı olmasa da kapalı ekosistemler hakkında çok önemli dersler sundu. Özellikle, Dünya'nın karmaşık ekolojik dengelerinin bir laboratuvar ortamında yeniden oluşturulmasının ne kadar zor olduğunu ortaya koydu ve bu deney, insanlığın Dünya'nın doğal ekosistemlerine ne kadar bağımlı olduğunu bir kez daha gösterdi.

Ayrıca yeşil kapitalizm, sürdürülebilirliği ekonomik kalkınma ile dengelemeye çalışırken ekonomik büyüme odaklı yapının sürdürülemez bir çevre ve toplum yarattığı gerçeğini göz ardı etmektedir. Kapitalizmin temel mantığı kâr veya fayda maksimizasyonuna dayalı olduğu için doğanın sadece kâr/fayda getirdiği ölçüde korunabileceği varsayımı, sürdürülebilirliğin asıl amacına aykırıdır. Smith'in (2011) açıkça ifade ettiği üzere kapitalist sistemde şirket yönetim kurullarının topluma karşı bir yükümlülüğü bulunmamaktadır. Onların sadece şirket hissedarlarına karşı yükümlülükleri bulunmaktadır. Onlar şirket kârını arttırma hedefine yönelik ve sadece bunun için çevre konularını önemseyebilirler. Ancak dünyayı kurtarmak için sistematik olarak çevre konularının kâr motifinin önüne sürekli bir şekilde geçmesi gerekmektedir. Öte yandan; küçülme (*degrowth*) ve döngüsel ekonomiye (*circular economy*) geçişin teşvik edilmesi bir anlamda israf, hava kirleten endüstriler, gereksiz ve lüks üretim gibi çok geniş alanların da daralmasını gerektirecektir. Sosyalist bir ekonomi olmadığı için kapitalist sistemin bu daralmayı gerçekleştirme imkânı bulunmamaktadır. Aynı zamanda; madenciler, petrol çıkarıcılar, otomobil firmaları, havayolu firmaları, pilotları, hostesleri, kimyacıları, plastik ürün üretenleri ve çalışanları vb. gibi tüm endüstrilerin bir anlamda daraltılması gerekmektedir. Hükümetler hem vergi gelirlerinin azalmaması için hem de büyüme temelinde bu sektörler üzerinden gerçekleştiği için bu hususta bir şey yapmayacaktır. Kısacası mevcut neoklasik/kapitalist piyasa yapısı, sürdürülemezlik sorununu gerçek anlamda çözme kapasitesine sahip değildir.

Çevreye olan etkilerin azaltılması için çok radikal iktisadi ve kültürel değişikliklerin gerçekleşmesi gerekmekte olup kapitalist çerçeve içinde bunu gerçekleştirme imkânı bulunmamaktadır. Bu konuda detaylı eleştiriler, Marksist Çevreci veya Yeşil Marksist akımlar tarafından yapılmaktadır. Bahsedilecek birçok eleştiri daha olmasına rağmen kapitalizmin “mal/tüketim fetişizmi” şeklinde ifade edilen sorunu çözmesi imkânsız gibi görünmektedir. Bir obje veya faaliyete karşı güçlü ve sıra dışı bir arzunun olması olarak ifade edilebilecek fetişizm, kullanım değeri dışında statü tüketimi ve yüksek kâr marjı içeren bu malların üretimi kapitalizmin ilişki örüntüsü içinde ortaya çıkmakta; sosyal ilişkiler, emekçileri üretimini yaptıkları mallardan ve tüketicileri de bu malları üreten emekçilerden ayırarak bir kompleks ağ üzerinden bu fetişizmi sürekli kılmaktadır (Scales, 2017). Wallis'in (2010) de belirttiği üzere yeşil kapitalizm, iki zıt, birbirine ters (*antagonistic*) olan kavramı bir araya getirmeye çalışma çabasıdır.

Derin Ekoloji, Sosyal Ekoloji, Eko-feminizm

Yeşil kapitalizm ile kıyaslandığında derin ekoloji, sürdürülebilirliğe yönelik daha radikal bir bakış açısı sunarak doğanın insan ihtiyaçları dışında kendi içsel değerine sahip olduğunu savunur (Naess, 1973). Bu yaklaşım, doğayı korunması gereken bir kaynak olarak değil kendi değerine sahip, insan varlığından bağımsız bir varlık olarak görür. Derin ekolojiye göre doğa, yalnızca insanların faydası için değil kendi içindeki değeri nedeniyle korunmalıdır. Bu bakış açısı, ESG çerçevesinin insan merkezli sürdürülebilirlik anlayışına temelden aykırıdır. ESG çerçevesi, doğal kaynakların insan

ihtiyaçları için akılcı ve sürdürülebilir kullanımı üzerine kuruluyken derin ekoloji, doğanın insan müdahalesinden bağımsız olarak varlığını sürdürebileceğini savunur. Grey (1993)'in belirttiği üzere derin ekoloji, insan nüfusunda önemli bir azalmanın gerekliliğini ve bu şekilde yüksek enerji tüketimini ve kaynakların müsrif kullanımını azaltmayı öngörmektedir.

Sosyal ekoloji ise çevresel sorunların toplumun hiyerarşik ve baskıcı yapılarının bir sonucu olduğunu ileri sürer (Bookchin, 1982). Sosyal ekoloji, 1900'lerin başlarında Şikago İnsan Ekolojisi Ekolü'ne bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır (Lejano ve Stokols, 2013). Bu yaklaşım, çevresel sorunların sadece bireysel ya da kurumsal düzeyde değil toplumsal düzeyde de ele alınması gerektiğini savunur. Sosyal ekolojiye göre mevcut toplumsal yapı, çevreye zarar veren tüketim ve üretim alışkanlıklarını beslemektedir. Sosyal eşitsizliklerin ve hiyerarşik yapının yarattığı sorunlar, çevre krizlerini derinleştirirken sürdürülebilirliğe ulaşmayı zorlaştırır.

Eko-feminizm de sosyal ekolojiyi destekleyen bir bakış açısı olarak doğanın ve kadınların sömürülmesi arasındaki paralellikleri vurgular (Merchant, 1980). Bu yaklaşım, çevresel sürdürülebilirlik ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin birbiriyle bağlantılı olduğunu savunur. Ekolojik feminizm kelimelerinin kısaltılmış hali olan bu kelime 1970'lerde ortaya çıkmıştır. 1980'lerde anti-nükleer gösteriler sırasında kadınların hayata ve tabiata daha içsel bir bağı olduğu ve gezegenin yaşamı ile olan ilişkisini öne çıkaran bir perspektif geliştirdi. Ataerkil olmak, sosyo-ekonomik adalet ve çevre bağlamında suçlu olma gerekçesi iken akademik söylem erkek olmayı kapitalizm, yozlaşma, rekabet, hegemonya ile bağlantılı olarak sunulmaya başladı (Findlow, 2023). Sürdürülebilirlik veya çok önemli konuların bu tür ataerkil yaklaşım veya belli bir cinsiyeti kategorik bir ayırım ile ele alıyor olması kapsayıcı bir çözüm üretme anlamında oldukça tartışmalı olabilecektir. Bu yaklaşımlara baktığımızda aslında ortodoks yaklaşımdan orta düzeyde farklılaşan bir perspektif görmekteyiz. Tablo 1 bu yaklaşımların kısa bir değerlendirmesini ele almaktadır.

Tablo 1. Sürdürülebilirlik yaklaşımları.

Yaklaşım	Odak Noktası	Ortodoks Yaklaşımına Aykırı Olan Hususlar	Kaynaklar
Derin Ekoloji	Doğanın içsel değerine dayanır, doğayı insan merkezli olmayan bir değer olarak görür	ESG odaklı yaklaşımlar insan merkezli iken, derin ekoloji doğanın özerk bir değeri olduğunu savunur	Naess (1973)
Sosyal Ekoloji ve Eko-feminizm	Çevre sorunlarını toplumsal yapıların ve hiyerarşilerin sonucu olarak görür	ESG odaklı sürdürülebilirlik, ekonomik büyümeyi vurgularken; sosyal ekoloji ve eko-feminizm, bu modelin doğanın ve zayıf toplulukların sömürüsüne dayandığını eleştirir	Bookchin (1982) Merchant (1980)

Post-Kalkınma Teorisi	Kalkınma kavramının Batı merkezli ve baskıcı bir yapı olduğunu savunur	Ortodoks sürdürülebilirlik evrensel bir kalkınma hedefine dayanırken, post-kalkınma teorisi bu hedeflerin çoğunlukla Batılı bir perspektiften belirlendiğini ve evrensel olmadığını iddia eder	Escobar (2012)
Yeşil Kapitalizm	Sürdürülebilir yatırımlar ve çevre dostu ürünlerle piyasa mekanizmalarını kullanarak sürdürülebilirlik sağlanabileceği fikrine dayanır	Eleştirilenler, sürdürülebilirliğin mevcut tüketim ve üretim kalıplarının sınırlarına hapsedildiğini savunur; kapitalist sistemin doğası gereği sürdürülebilirliğe aykırı olduğu ileri sürülür	Sandel (2013)
Küçülme (Degrowth)	Ekonomik büyümeyi azaltarak sürdürülebilirliğin sağlanabileceğini savunur	Ortodoks sürdürülebilirlik, büyümeye dayalı ekonomik modeli desteklerken; küçülme yaklaşımı, sürdürülebilirliğin büyüme temelli ekonomik modelden ayrı ele alınması gerektiğini savunur	Kallis (2011)
İslami Sürdürülebilirlik	Doğanın bir emanet olarak kabul edilmesi ve toplumsal fayda üzerinden korunması gerektiğini öne sürer	ESG odaklı sürdürülebilirlik yaklaşımları dini ve kültürel değerleri açıkça içermediğinden, bu yaklaşımların yerel toplumsal dinamiklere uygun olmadığını savunur.	Quis (2002)

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

Eko-feminizmin, Derin Ekoloji yaklaşımına yönelik eleştirileri, farklı sürdürülebilirlik anlayışları arasındaki perspektif farklılıklarını daha iyi anlamamıza olanak tanımaktadır. Chakraborty (2015) bu eleştirilerini şu şekilde belirtmektedir⁴.

Eko-feministler, derin ekolojinin doğa üzerindeki tahribatın temelinde “insan merkeziliği” (antroposentrizm) görmesini eleştirirler. Onlara göre asıl sorun, “erkek merkeziliği” (*androsentrizm*)’dir. Yani eko-feministler, doğanın tahribinde erkek egemen zihniyetin ve kültürün daha büyük rol oynadığını savunurlar. Derin ekolojinin, bu bakış açısını göz ardı ederek insanlığı genel olarak suçlamasını “erkek cinsiyet önyargısı” olarak değerlendirirler.

Eko-feminizmin diğer bir eleştiri ise Derin Ekoloji’nin, antroposentrik dünya görüşüne karşı “birlik” kavramını savunurken aslında reddettiği ikicilik (dualizm) tuzağına düştüğünü iddia ederler. Doğayı soyut ve yüceltilmiş bir “öteki” olarak görmenin, farklılıkları ve dünyanın zenginliğini göz ardı ettiğini belirtirler. Ayrıca

⁴ Bu eleştirilere elbette derin ekolojist taraftarlarının da cevapları bulunmaktadır. Burada kısmen aldığımız bu eleştiriler çalışmamızın konusu olan sürdürülebilirliğin renklerinin kendi içinde ne tür sınırları olduğunu ve aslında çoksesli bir sürdürülebilirlikten teksesli bir tür tekelsel sürdürülebilirlik yaklaşımına geçildiğini söylememiz mümkün olacaktır.

eko-feministler, ekolojinin “kendini gerçekleştirme” kavramının belirsiz ve maskülen olduğunu düşünürler. Bu kavramın, sosyal ve politik gerçeklerden kopuk olduğunu ve daha çok soyut bir birlik arayışına odaklandığını savunurlar. Bazı eko-feminist düşünürler (örneğin Val Plumwood), derin ekolojinin benlik ve öteki kavramlarını farklı şekillerde ele aldığını ve bunların sorunlu olduğunu belirtirler. Plumwood (2019), derin ekolojinin kendini gerçekleştirme anlayışını üç farklı şekilde değerlendirir: 1) Benliğin diğer varlıklarla tamamen birleşmesi. 2) Benliğin empati yoluyla genişlemesi. 3) Bireysel farklılıkları göz ardı ederek evrensel bir benliğe ulaşma. Plumwood (2019) bu üç yaklaşımın da sorunlu olduğunu ifade eder. Eko-feministler, insanların doğayla ilişkilerini anlamak için öncelikle insanların kendi aralarındaki ilişkileri iyileştirmeleri gerektiğini savunurlar. Onlar; insanlar arasındaki eşitlik, adalet ve şefkat gibi değerlerin gelişimi olmadan doğayla sağlıklı bir ilişki kurmanın zor olduğunu belirtirler.

Küçülme ve Post-Kalkınma Teorisi

Küçülme (*degrowth*) paradigması, sürdürülebilirliğin ekonomik büyüme ve tüketime dayalı olmayan bir modelle sağlanabileceğini savunur. Bu yaklaşım; büyüme odaklı kalkınma anlayışının, doğal kaynakları tüketerek sürdürülemez bir sistem yarattığını iddia eder (Kallis, 2011). Küçülme savunucuları; ekonomik faaliyetlerin sınırlandırılması, tüketime dayalı olmayan bir yaşam tarzının benimsenmesi ve kaynakların daha adil bir şekilde dağıtılması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu bakış açısı ekonomik büyüme ve sürdürülebilirliği bir arada düşünmenin mümkün olmadığını savunur. Küçülme paradigması, çevreyi koruma amacıyla bireysel ve toplumsal olarak daha az tüketmeyi ve daha sade bir yaşam tarzını teşvik eder. Bu bağlamda sürdürülebilir küçülme, sürdürülemez küçülmeden farklıdır. Sürdürülebilir sıfatı ile aslında bir değişim ve geçiş sürecine vurgu yapılmaktadır. Bu sürecin sonunda çevre ve sosyal faydaları itibarıyla sürdürülebilirlik mümkün olacaktır (Schneider vd., 2010). Küçülme'nin savunucularına göre aslında yeşil enerji, temiz enerji gibi enerji türleri de sürdürülebilir değildir. Daha verimli bir teknoloji ortaya çıktığında telafi etkisi (*rebound effect*) denilen bir etki sebebi ile elde edilen kazanımlar daha fazla tüketim artışı ile ortadan kalkmaktadır. Örneğin, benzinli motorlardaki iyileşme ve verimlilik artışı daha fazla seyahat etme sonucunu doğurmaktadır (Turgut, 2014).

Post-kalkınma teorisi ise sürdürülebilir kalkınma kavramını eleştirerek kalkınma söyleminin Batı-merkezli ve baskıcı bir yapıda olduğunu savunur. Bu teoriye göre sürdürülebilir kalkınma, Batı'nın ekonomik ve kültürel değerlerini evrensel normlar olarak dayatmakta ve geliştirmekte olan ülkelerin kendi özgün dinamiklerini göz ardı etmektedir (Escobar, 2012). Post-kalkınma teorisyenleri, sürdürülebilirlik söyleminin ekonomik kalkınma ile ilişkilendirilmesinin toplumsal ve kültürel çeşitliliği yok ettiğini iddia eder. Bu bakış açısına göre geliştirmekte olan toplumlar kendi yerel ihtiyaçlarına ve kültürel dinamiklerine uygun bir sürdürülebilirlik modeli oluşturmalıdır.

Bu yaklaşımlar ise ortodoks yaklaşımla kıyaslandığında oldukça uzakta kalmaktadır. Post-kalkınmacıların oldukça radikal görüşleri de bulunmaktadır. İktisadi büyümenin

gelişmemiş ülkeler için bile arzu edilebilir bir yol olmadığından Güney ülkelerin fakirlik hakkını savunmaya kadar uzanmaktadır (Turgut, 2014). Kalkınma söylemine ABD Başkanı Truman'ın yaptığı konuşma ile "icat edilmiş" bir proje olarak bakan post-kalkınma yaklaşımında Truman'ın aynı konuşma ile "az gelişmiş bölgeler" in de tanımlanmış olduğu ifade edilmektedir. Bu şekilde az gelişmiş ülkelerin tarih içindeki bilim, ilim, kültür vb. gibi tüm birikimleri yok hükmünde kabul edilmiş, batılı ülkelerin kalkınma adı altındaki müdahaleleri meşrulaştırılmış ve bir kurgu üzerinden kalkınma projesi ortaya çıkmıştır (Kaçanoğlu, 2020).

İslami Sürdürülebilirlik: Makul ve İnsani Bir Alternatif

Yukarıda ele aldığımız yaklaşımlardan sonra görüleceği üzere İslam'ın tanımlayıcısı olarak bir sıfat belirlemek ve bunun da anlaşılmasını beklemek durumunda kalmaktayız. Ancak kendi iç kaynaklarında sürdürülebilirlik kelimesi kullanılmadan bu amaca matuf çok fazla ayet, hadis ve uygulama bulunmaktadır. Kur'an kadar doğa ve yeryüzünden bahseden başka bir kutsal kitap yoktur. İslami maneviyat ve Kur'an'ın vahyi, kendi karakterine sahip eksiksiz bir eko-teoloji ile sonuçlanır (Kamali, 2012).

İslami sürdürülebilirlik yaklaşımı sürdürülebilirliği; Allah, insan ve doğa arasındaki doğal bir ilişki çerçevesinde ele alır. İslam'a göre doğa, Allah'ın insana emaneti olarak kabul edilir ve bu nedenle insandan, doğaya zarar vermektan kaçınması ve bu emaneti koruması beklenmektedir (Dien, 2000). İslami sürdürülebilirlik anlayışı, çevrenin korunmasını dini bir sorumluluk olarak ele almakta ve ekonomik çıkarların ötesine geçerek doğanın, insanın ibadeti ve ahlaki değerleriyle iç içe olduğunu vurgulamaktadır. Shamshiyev'in (2024) de belirttiği gibi, Allah'ın yeryüzünde halife olarak kıldığı insanlara emanet edilen doğal kaynakların israf edilmemesi ve bu kaynakların sürdürülebilir bir yönetim mekanizması çerçevesinde kullanılması hem dinin hem de İslam ekonomisinin temel unsurları arasında yer almaktadır. Bu noktada, İslam'ın çevre ve genel anlamda emanete karşı sorumlu olması noktasında kadın veya erkek ayrımı bulunmamaktadır. Halifelige muhataplık ve yükümlülüğü üstlenme eşit derecede ve cinsiyetten bağımsız olarak söz konusudur.

İslami sürdürülebilirlik, insan ihtiyaçlarının doğal dengeyi bozmadan karşılanması gerektiği prensibine dayanır. Bu yaklaşımda, doğa yalnızca korunması gereken bir kaynak değil, Allah tarafından insana verilen bir emanettir. Bu nedenle sürdürülebilirlik, yalnızca çevreyi koruma amacı değil, aynı zamanda ibadet ve ahlaki bir yaşam biçimidir. Batı merkezli sürdürülebilirlik yaklaşımlarında olduğu gibi İslami sürdürülebilirlik de çevrenin korunması gerekliliğini savunur; ancak bu korumayı ekonomik kalkınmaya dayandırmaz. İslam'ın sürdürülebilirlik anlayışı insani ve ahlaki değerleri ön plana çıkarır. Bu bağlamda İslami sürdürülebilirlik yaklaşımının, küresel sürdürülebilirlik tartışmalarında daha fazla yer alması, araştırılması ve kullanılması gerektiği, çünkü insan odaklı ve kapsayıcı bir çözüm sunduğu söylenebilir.

Bununla birlikte, neoklasik iktisat anlayışı çerçevesinde geliştirilmek istenen sürdürülebilirlik yaklaşımları, çoğunlukla ekonomik göstergelere ve rasyonel fayda maksimizasyonuna odaklanmakta olup, insani ve ahlaki boyutları yeterince dikkate almadıkları için bir tür "ruh eksikliği" yaşamaktadır. Bu anlamda BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin (SKH), insanın temel boyutlarından biri olan manevi bileşeni göz ardı ettiği söylenebilir (Dariah vd., 2016). Hem İslam ülkelerinde hem de diğerlerinde, kalkınma fikrine manevi boyut eklenmediğinde sürdürülebilirliğe ulaşamayacak, aynı zamanda manevi boyut ilgili getirilerden de mahrum kalınacaktır. Literatür, İslami moral değerleri SDG'ye bağlasa da bu bağlantının yanlış anlaşılma riski de bulunmaktadır (Polat, 2023).

Müslümanların kalkınma çabalarının başarısızlığı, İslam ekonomisinin gerekli kurumsal çerçeveye sahip olmamasından değil, bu teorik yapıların mevcut neoklasik ekonomik düzende uygulanmamasından kaynaklanmaktadır (Akan, 2020). Benzer şekilde SDG ile ilgili gelecekteki kusurlar, İslam ekonomisi ve finansına da zarar verebilir. Bir anlamda, yukarıda ele alınan ve Marksist yaklaşımın kapitalizm ile yeşil dönüşüm arasında gördüğü zıt terimleri bir araya getirme çabası (antagonist yaklaşım) burada da SDG, ESG ile İslami yaklaşımı bir araya getirirken yaşanabilecektir.

Ghlamallah (2023), İslam Ekonomi Perspektifinin daha normatif ve daha geniş bir bakışı ve gerçekten sürdürülebilir ve adil bir dünya imkânı sunduğunu belirtmektedir. ESG'ye ek olarak sosyal düzen, ahlaki filtre, mikro ve makro yaklaşım dışında orta veya ara düzey (mezo) şeklinde ifade edilen ve bir tür toplumsal perspektif de İslam ekonomi paradigmasında yer almaktadır. Homo Economicus'un bencil insan tanımının aksine, Homo Islamicus, yalnızca bireysel çıkarlarını gözeten bir insan modeli yerine, sosyal boyutu olan ve başkalarını da düşünen bir insan tanımını öne çıkarmaktadır.

Aysan vd (2024) çalışmalarında, 1970'lerden itibaren gelişmekte olan Çevre Ekonomisi disiplini ile İslam Ekonomisi'nin başarılı oldukları ve olmadıkları alanları ele almış ve aslında İslam Ekonomisi'nin, konvansiyonel iktisadın "İslamileştirilmesi" perspektifi üzerinden bir türev çalışma olduğu ve farklı bir dünya görüşü geliştirmediği eleştirisini getirmektedirler. Çevre Ekonomisi ve İslam Ekonomisi yaklaşımları ahlaki bir temele oturuyor ve neoklasik perspektiften farklılaşıyor olsalar da özellikle Çevre Ekonomisi, çevre-maliyet analizleri, SDG ve ESG gibi konularda daha fazla kabul görmüş ve daha fazla oturmuş bir yapı sergilediği ifade edilmektedir. Bu eleştiriler, İslam iktisadına ilişkin teorilerin ve uygulamaların daha bütüncül ve detaylı bir şekilde geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir. İslam iktisadı perspektifi, tamamlayıcı bir rol üstlenme ile alternatif olma düşüncesi arasındaki kararsızlık nedeniyle, akademik çıktılardan uygulamalara ve gelecek nesil İslam iktisadı öğrencileri ile eğitimcilerine kadar pek çok alanda bir belirsizlik yaratmaktadır. Dien'in (1997) de belirttiği gibi, İslam ve İslam ekonomisi tüm sorunları çözecek sihirli kavramlar değildir. 15 asırlık süreçte ortaya çıkan yanlış anlamalar, yanlış yorumlamalar ve hatalı konumlandırmalar nedeniyle oluşan zorluklar da mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte, İslam

iktisadı teslimiyet kavramını ve tevhid paradigmasını merkezine alan bir sistem olarak ele alındığında, gerçek maksatları ve hedefleri daha net bir şekilde ortaya koyabilecektir.

Nasr'ın (1998) da ifade ettiği gibi, İslam'ın doğal çevreye ilişkin bakışı Batı için önemli bir perspektif sunmaktadır. Bunun nedeni, İslam'ın İbrahimi dinlerin mirası ve İslam bilimlerinin gelişiminde büyük etkisi olan Yunan felsefesi üzerinden, Batı'nın zamanla kaybettiği bir bakış açısını yeniden hatırlatmasıdır. Bu bakış açısı, Yahudilerin ve Hristiyanların dua ederek yöneldiği Hz. İbrahim'in tek Yaratıcısı tarafından yaratılan ve sürdürülen bir evrende, doğanın kutsal niteliğini temel alır ve bu açıdan oldukça değerlidir. Ancak, Müslümanların çevreyle ilgili konularda –diğer birçok konuda olduğu gibi– yeterince proaktif olamaması ve hem teoride hem de uygulamada geriden gelmesi, çok boyutlu bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, tartışmalara katkı sağlamak adına Nasr'dan (1998) şu alıntıyı yapmak yerinde olacaktır:

“Müslümanların çevreyle ilgili kendi geleneksel öğretilerine daha fazla dikkat etmelerini engelleyen ekonomik ve politik faktörler çok karmaşıktır ve ayrı bir inceleme konusudur. Burada Hudson Nehri'nin kirliliğinin Azor Adaları'nda ölçülebildiği, her Amerikalı doğumlunun Bangladeşli bir Müslümandan yüz kat daha fazla ham madde kullanacağı, Batı'nın kendi evini aklı başında bir enerji ve ham madde politikasıyla düzene koymayı reddettiği ve bunun yerine “Batı yaşam tarzını” korumak için dünyanın başka bir yerini işgal ettiği, bu bağlamda enerjinin israf edilmesi ve eylemlerinin gelecek nesiller için sonuçlarının düşünülmemesi anlamına geldiği bir durumda, çevre sorununun şu anda İslam dünyasında neden fazla önceliğe sahip olmadığını anlamak çok da zor olmamalıdır (Nasr, 1998).”

İslam Çevre Ekonomisi teorisini oluşturmada ve pratiğini geliştirmede İslam entelektüel mirasını ortaya çıkarmak ve bunu üretim ve mübadele süreçlerine dahil etmek gerekmektedir (El-Ansary, 2024). İslam entelektüel geleneğinde iktisat; tüm üretim, ticaret ve mübadele süreçlerini yöneten bir tür ahlaki kod olarak uygulanmaktadır. Bu yönüyle Çevre Ekonomisini de değerden bağımsız veya değer teorisi olmaksızın ele almak mümkün olmayacaktır. İslam'ın da öngördüğü tüm diğer argümanlarında olduğu gibi, insan-tabiat-yaratıcı üçgenindeki tüm karşılıklı ilişkilerde bu metafizik perspektif arka planda çalışmalıdır. Bu mekanizmanın bozulduğu durumlar (birtakım gerekçelerle), İslam toplumlarının da aslında çevre ile ilgili çözümlerden çok sorunların hem öznesi hem de nesnesi olmasının kapılarını aralamaktadır.

Yukarıda ele alınan konuların büyük bir kısmı eğitim politikalarıyla yakından ilişkilidir. Zuhdi ve arkadaşları (2023), Endonezya'da Muhammadiyah ve Aisyiyah Üniversitelerinin kampüslerinin “yeşil üniversite” metrikleri çerçevesinde ilk 20'ye girememesini manidar bulmaktadır. Bu durum, çevre ile ilgili ciddi çalışmalar yapılmış ve müfredatta İslami perspektifi barındıran dersler yer almış olmasına rağmen ortaya çıkmaktadır. Araştırma sonuçları, müfredatın daha çok akide, ahlak ve ibadet yönüyle

ele alındığını, ancak rububiyet ve tek ilah perspektifinde çevrenin korunması gibi konuların yeterince işlenmediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, ahlak konuları ele alınırken küresel ısınma gibi güncel sorunların yeterince tartışılmadığı tespit edilmiştir. İslam'ın sürdürülebilirlik perspektifi henüz tam anlamıyla olgunlaşmamış olsa da, küresel UNDP hedeflerini önceliklendiren ve bunları birer gösterge olarak kabul eden entegrasyon uygulamalarının kaçınılmaz olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Anabarja ve arkadaşları (2021), Endonezya'daki yatılı okullarda İslami çevreciliğin sürdürülebilir kalkınma değerleri üzerinden geliştirilmesini tartışırken, aslında Aysan ve arkadaşlarının (2024) da vurguladığı gibi, henüz olgunlaşmamış bir İslami çevreciliğe dikkat çekmektedir.

Sonuç

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SDG) ve sürdürülebilirlik kavramının kapitalizm, neoklasik ekonomi ve diğer heterodoks yaklaşımlarla bağlantılı olarak ele alınması, önemli ve kapsamlı bir tartışmadır. Literatürde iki ana yaklaşım görülmektedir. Birinci yaklaşım, kapitalizmi bazı içsel iyileştirmelerle daha sürdürülebilir hale getirmeye çalışmaktadır. İkinci yaklaşım ise sermaye akışına ve tüm sermaye türlerinin sürekli genişlemesine dayanan kapitalizmin uzun vadeli sürdürülebilirlik açısından problemli olduğunu ve sürdürülebilirlikle doğrudan çatıştığını savunmaktadır. Bu yaklaşımları yumuşatmak, neoklasik paradigmanın temelini değiştirmeyecektir.

Öte yandan İslam, kapsamlı bir yaşam biçimi olarak insan, insan dışı varlıklar ve çevreye dair her yönü ele alır ve bu, SDG hedeflerinde yer alsın ya da almasın, sistemin ana kaynağı olan Kur'an ve temel tamamlayıcısı olan Peygamber Muhammed'in (s.a.v) uygulamaları ve sözlerinde detaylı bir çerçeve sunar. Dolayısıyla SDG'nin anahtar performans göstergeleri ne olursa olsun, Makasidü's-Şeria (İslam Hukuku'nun Amaçları) ile ifade edilen İslami ahlaki değerler; teorisi içkin, samimi ve derin bir çerçeve sağlar.

Bu makale, kapitalizmi kökten farklı bir çerçeveye dönüştürmeye çalışmanın, sistemin ontolojik temelleri nedeniyle mümkün olmadığını öne sürmektedir. Bunun yerine İslami ahlaki değerlerin teşvik edilmesi ve bu değerlerin sistemlere içsel olarak entegre edilmesi gerçek bir değişim yaratabileceğini savunmaktadır. Ancak bu öneri, küresel düzeydeki geleneksel üniversite eğitim anlayışı değişmediği sürece başarılı olamayacaktır. Sanayi Devrimi dönemi eğitimiyle piyasalara insan gücü sağlamaya devam etmek, sürdürülebilirlik açısından bir fark yaratmayacaktır. Bir yandan kâr ve fayda maksimizasyonunun temel hedef olarak sunulması, diğer yandan ahlaki bir çevre duruşunun sağlanmaya çalışılması, kaçınılmaz bir çelişki oluşturacaktır.

Bu tartışmaların genel ve geniş kapsamlı sonucu, insan-insan ve insan-çevre ilişkilerine yaklaşımda kültürel bir değişim gerekliliğidir. Ancak bu tür bir değişim gerçekleştiğinde sürdürülebilir bir geleceğe ulaşmak mümkün olacaktır.

Bu makale, sürdürülebilirliği farklı tonlarını ele alarak ortodoks yaklaşımdan farklılaşan benzer veya alternatif paradigmaları incelemiştir. Yeşil kapitalizm, ESG yaklaşımına en yakın çerçeve olarak gözükmekte ve piyasa mekanizmalarıyla sürdürülebilirliği sağlamayı hedeflemektedir. Ancak derin ekoloji, sosyal ekoloji, eko-feminizm, küçülme ve post-kalkınma teorileri, sürdürülebilirliğin ekonomik büyümeye dayalı bir çerçevede ele alınmasına karşı çıkmaktadır. En insani ve etik alternatif olarak İslami sürdürülebilirlik, doğanın insanın değil, Allah'ın emaneti olduğunu vurgulayarak, sürdürülebilirlik anlayışına özgün bir katkı sunmaktadır. Bu yönüyle İslami yaklaşımın, sürdürülebilirlik tartışmalarında daha fazla yer bulması gerektiği düşünülmektedir.

Burada en önemli sorun belki de insan için mi sürdürülebilirlik yoksa sürdürülebilirlik için mi sürdürülebilirlik tartışması üzerinden, ifrat veya tefrit boyutlarında olmayan dengeli bir sürdürülebilirlik yaklaşımı sergileyebilmektir.

Kaynakça

- Abdelzاهر, D. M., Kotb, A., & Helfaya, A. (2019). Eco-Islam: Beyond the Principles of Why and What, and Into the Principles of How. *Journal of Business Ethics*, 155(3). <https://doi.org/10.1007/s10551-017-3518-2>
- Akan, T. (2020). Understanding the Sustainability of Islamic Economics Versus Neo-Classical and Keynesian Models. İçinde *Islamic Perspective for Sustainable Financial System* (ss. 23-52). Istanbul University Press. <https://doi.org/10.26650/B/SS10.2020.017.02>
- Anabarja, S., & Safril Mubah, A. (2021). The Islamic Environmentalism in Eco-Pesantren Initiatives: Integrating the Sustainable Development Values in Islamic Boarding School. *Journal of International Studies on Energy Affairs*, 2(1). <https://doi.org/10.51413/jisea.vol2.iss1.2021.75-90>
- Aysan, A. F., Canga, M., & Kayani, U. N. (2024). A Comparative Analysis between Islamic Economics and Environmental Economics: Historical Development and its Significance for Contemporary Challenges. *Journal of Balkan Economics and Management*, 1(1), 27-53.
- Balakrishnan, U., Duvall, T., & Primeaux, P. (2003). Rewriting the bases of capitalism: Reflexive modernity and ecological sustainability as the foundations of a new normative framework. *Journal of Business Ethics*, 47(4). <https://doi.org/10.1023/A:1027309918415>
- Bernat, P. (2012). Sustainable development and the values we share-sustainability as the confluence if Islamic and western frameworks. *Problems of Sustainable Development*, 7(1), 33-41. <http://ssrn.com/abstract=1983752>
- Blühdorn, I. (2017). Post-capitalism, post-growth, post-consumerism? Eco-political hopes beyond sustainability. *Global Discourse*, 7(1). <https://doi.org/10.1080/23269995.2017.1300415>
- Bookchin, M. (1982). *The Ecology of Freedom The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Cheshire Books.
- Brander, J. A. (2007). Viewpoint: Sustainability: Malthus revisited? İçinde *Canadian Journal of Economics* (C. 40, Sayı 1). <https://doi.org/10.1111/j.1365-2966.2007.00398.x>
- Bulut, M., & Korkut, C. (2022). Yeni Bir Ekonomik Paradigma Arayışı İçinde Döngüsel Ekonomi ve İnsani Finans. İçinde *Döngüsel Ekonomi ve Sürdürülebilir Hayat* (ss. 1-22). Turkish Academy of Sciences. <https://doi.org/10.53478/TUBA.978-605-2249-97-0.ch01>

- Caradonna, J. L. (2014). *Sustainability A history*. Oxford University Press.
- Chakraborty, R. (2015). The Deep Ecology/Ecofeminism Debate: an Enquiry into Environmental Ethics. *Journal of Indian Council of Philosophical Research*, 32(1). <https://doi.org/10.1007/s40961-015-0005-y>
- Clammer, J. (2016). *Cultures of Transition and Sustainability*. Palgrave Macmillan US. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-52033-3>
- Csillag, S., Király, G., Rakovics, M., & Géring, Z. (2022). Agents for sustainable futures? The (unfulfilled) promise of sustainability at leading business schools. *Futures*, 144, 103044. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2022.103044>
- Dariah, A. R., Salleh, M. S., & Shafiai, H. M. (2016). A New Approach for Sustainable Development Goals in Islamic Perspective. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 219. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.05.001>
- Dien, M. I. (1997). Islam and the environment: Theory and practice. *Journal of Beliefs and Values*, 18(1). <https://doi.org/10.1080/1361767970180106>
- Dien, M. I. (2000). *The environmental dimensions of Islam*. James Clarke & Co.
- Edwards, M., Brown, P., Benn, S., Bajada, C., Perey, R., Cotton, D., Jarvis, W., Menzies, G., McGregor, I., & Waite, K. (2020). Developing sustainability learning in business school curricula – productive boundary objects and participatory processes. *Environmental Education Research*, 26(2), 253-274. <https://doi.org/10.1080/13504622.2019.1696948>
- El-Ansary, W. (2024). Islamic Environmental Economics and Sciences of Nature. İçinde *Recovering Environmental and Economic Traditions in the Islamic World* (ss. 56-91). BRILL. https://doi.org/10.1163/97890004681033_004
- Escobar, A. (2012). Encountering Development. İçinde *Encountering Development*. <https://doi.org/10.1515/9781400839926>
- Findlow, S. (2023). Ecofeminism. İçinde *Dictionary of Ecological Economics: Terms for the New Millennium*. <https://doi.org/10.4337/9781788974912.E.7>
- Ghلامallah, E. (2023). Sustainable Development and Islamic Economics Paradigms Compared. *International Journal of Islamic Economics and Finance Research*, 6(2 December). <https://doi.org/10.53840/ijiefer121>
- Grey, W. (1993). Anthropocentrism and Deep Ecology. *Australasian Journal of Philosophy*, 71(4). <https://doi.org/10.1080/00048409312345442>
- Hardaway, R. (1997). Population and the environment: Toward a theory of environmental Malthusianism. *International Journal of Environment and Pollution*, 7(1).
- Iqbal, Z., & Mirakhor, A. (2017). Ethics and Finance. İçinde *Ethical Dimensions of Islamic Finance* (ss. 1-24). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-66390-6_1
- Jackson, T. (2013). Prosperity without growth. İçinde *Growth in Transition* (ss. 74-77). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203145593-12>
- Kaçanoğlu, M. (2020). Kalkınma Yazınında Farklılıklara Vurgu: Post Kalkınma Yaklaşım(lar)ı. *Politik Ekonomik Kuram*, 4(1), 94-123. <https://doi.org/10.30586/pek.732011>
- Kallis, G. (2011). In defence of degrowth. *Ecological Economics*, 70(5). <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2010.12.007>
- Kamali, M. H. (2012). Environmental Care in Islamic Teaching: A Qur'anic Perspective. *ICR Journal*, 3(2). <https://doi.org/10.52282/icr.v3i2.555>

- Koslowski, P. (2011). *The ethics of banking: Conclusions from the financial crisis* (C. 30). Springer Science & Business Media.
- Lejano, R. P., & Stokols, D. (2013). Social ecology, sustainability, and economics. İçinde *Ecological Economics* (C. 89). <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2013.01.011>
- Liodakis, G. (2010). *Political Economy, Capitalism and Sustainable Development*. 2, 2601-2616. <https://doi.org/10.3390/su2082601>
- Lovins, L. H., & Lovins, A. B. (2001). Natural capitalism: Path to sustainability? *Corporate Environmental Strategy*, 8(2). [https://doi.org/10.1016/S1066-7938\(01\)00075-6](https://doi.org/10.1016/S1066-7938(01)00075-6)
- M Nurdin Zuhdi, Iwan Setiawan, David Sulistiawan Aditya, M Anwar Nawawi, & Rizki Firmansyah. (2023). Religion, Higher Education, and Environmental Sustainability: Identification of Green Fiqh in Islamic Religion Courses at Muhammadiyah and Aisyiyah Universities. *Jurnal Iqra' : Kajian Ilmu Pendidikan*, 8(2). <https://doi.org/10.25217/ji.v8i2.2984>
- Merchant, C. (1980). The Death of Nature: Women and Ecology in the Scientific Revolution. İçinde *Earthcare: Women and the Environment*.
- Montano, B., & García-López, M. (2020). Malthusianism of the 21st century. *Environmental and Sustainability Indicators*, 6. <https://doi.org/10.1016/j.indic.2020.100032>
- Naess, A. (1973). The shallow and the deep, long-range ecology movement. A summary. *Inquiry*, 16(1-4), 95-100. <https://doi.org/10.1080/00201747308601682>
- Nasr, S. H. (1998). Sacred Science and the Environmental Crisis: an Islamic Perspective. İçinde *Islam and The Environment*, 129-148.
- Ouis, S. P. (2002). The Environmental Dimensions of Islam. *American Journal of Islam and Society*, 19(2), 113-116. <https://doi.org/10.35632/ajis.v19i2.1945>
- Plumwood, V. (2019). Feminism and the Mastery of Nature. İçinde *Ideals and Ideologies: A Reader, Eleventh Edition*. <https://doi.org/10.4324/9780429286827-77>
- Polat, A. (2023). Which Ethics Prevail for Sustainability: Discussions on Capitalism and Islamic Moral Values. İçinde *Sustainability Practices: Cases from Businesses and Charities*. <https://doi.org/10.53478/tuba.978-625-8352-51-1.ch08>
- Rostow, W. W. (1960). The stages of economic growth: A non-communist manifesto. Cambridge university press, Cambridge. İçinde *BMC Public Health* (C. 5, Sayı 1).
- Sandel, J. M. (2013). *What Money Can't Buy The Moral Limits of Markets*. Penguin UK.
- Scales, I. R. (2017). Green Capitalism. İçinde *International Encyclopedia of Geography* (ss. 1-8). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg0488>
- Schneider, F., Kallis, G., & Martinez-Alier, J. (2010). Crisis or opportunity? Economic degrowth for social equity and ecological sustainability. Introduction to this special issue. *Journal of Cleaner Production*, 18(6), 511-518. <https://doi.org/10.1016/J.JCLEPRO.2010.01.014>
- Shamshiyev, O. (2024). A Theoretical Study on Negative Externalities and the Free-Rider Problem in Natural Resource Management from Islamic Law Perspective. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, 10(1), 40-68. <https://doi.org/10.54863/jief.1381347>
- Shanahan, M. (2018). Can Economics Assist the Transition to a Circular Economy? İçinde *Unmaking Waste in Production and Consumption: Towards the Circular Economy* (ss. 35-48). Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/978-1-78714-619-820181004>
- Smith, R. (2011). *Green capitalism : the god that failed*. London: College Publications.
- Spash, C. L. (2022). Conservation in conflict: Corporations, capitalism and sustainable development. *Biological Conservation*, 269, 109528. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2022.109528>

- Spash, C. L., & Aslaksen, I. (2015). Re-establishing an ecological discourse in the policy debate over how to value ecosystems and biodiversity. *Journal of Environmental Management*, 159, 245-253. <https://doi.org/10.1016/J.JENVMAN.2015.04.049>
- Stiglitz, J. E. (2010). *Mora Bankruptcy Why are we letting Wall Street off so easy?* motherjones. <https://www.motherjones.com/politics/2010/01/joseph-stiglitz-wall-street-morals/>
- Turgut, G. (2014). Ekolojik Sürdürülebilirlik ve Küçülme. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29(2). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/210877>
- United Nations. (1987). 1987: Brundtland Report. *Brundtland Report*.
- Wallis, V. (2010). Beyond “green capitalism”. İçinde *Monthly Review* (C. 61, Sayı 9). https://doi.org/10.14452/MR-061-09-2010-02_3